

ВІД СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕЛІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ

FROM THE WELFARE STATE TO THE EUROPEAN SOCIAL MODEL: EVOLUTION OF APPROACHES

Процюк І.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бойчук Д.С., к.ю.н., доцент кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

З моменту конституційного закріплення принципу соціальної держави у повоєнних Німеччині, Франції Італії, а згодом й інших європейських країн, не вщухають звинувачення і відповідно не припиняються намагання покласти відповідальність на неї за низькі економічні показники цих країн. Критики соціальної держави традиційно вказують на розширений державний сектор, надмірний податковий тягар, створення негативних стимулів для підприємництва, жорстке регулювання ринку праці, масштабні соціальні програми, які негативно позначаються на темпах економічного зростання. Натомість популяризується ідея, відповідно до якої скорочення соціальної політики або навіть відмова від соціальної держави як економічно шкідливого пережитку післявоєнної епохи, призведе до стійкого економічного підйому. Але насправді, не існує переконливих доказів на підтримку реалізації такого сценарію, а тому соціальна держава з другої половини ХХ ст. залишається не тільки неодмінною рисою конституційного і економічного ландшафту західних суспільств, але й стала елементом ідентичності Європейського Союзу і Ради Європи. Це пов'язано з тим, що майбутнє європейського проекту (як Європейського Союзу, так і Ради Європи) багато в чому залежатиме від того, чи зможуть вони забезпечити соціальну справедливість у об'єднаній Європі. Європейський соціальний вимір прийнято розглядати як інструмент для того, щоб європейці ототожнювали себе з європейським інтеграційним проектом. Це, однак, не виключає потреби в удосконаленні як національних моделей соціальної держави, так і європейської соціальної моделі. Однак, зростаюче значення соціального виміру ЄС, яке простежується в маніфестах усіх європейських політичних груп під час виборів до європейського Парламенту, переконує в тому, що неможна здійснити їхній демонтаж без небезпечних політичних і соціально-економічних наслідків.

Ключові слова: соціальна держава, інтеграція, глобалізація, європейська соціальна модель, соціальна політика, демографічне старіння, ЄС.

Since the constitutional enshrinement of the welfare state in postwar Germany, France, Italy, and later other European countries, accusations have not ceased and, accordingly, attempts to hold it responsible for the poor economic performance of these countries have not ceased. Critics of the welfare state traditionally point to an expanded public sector, excessive tax burden, negative incentives for entrepreneurship, strict regulation of the labor market, and large-scale social programs that negatively affect economic growth. Instead, the idea is being popularized that reducing social policy or even abandoning the welfare state as an economically harmful relic of the postwar era will lead to a sustainable economic recovery. In reality, however, there is no convincing evidence to support the realization of such a scenario, and therefore the welfare state has remained not only an indispensable feature of the constitutional and economic landscape of Western societies since the second half of the twentieth century, but has also become an element of the identity of the European Union and the Council of Europe. This is due to the fact that the future of the European project (both the European Union and the Council of Europe) will largely depend on whether they can ensure social justice in a united Europe. The European social dimension is usually seen as a tool for Europeans to identify themselves with the European integration project. This, however, does not exclude the need to improve both national welfare state models and the European social model. However, the growing importance of the EU's social dimension, which can be traced in the manifestos of all European political groups during the elections to the European Parliament, convinces us that it is impossible to dismantle them without dangerous political, social and economic consequences.

Key words: welfare state, integration, globalization, European social model, social policy, demographic aging, EU.

Постановка проблеми. Розробка проблеми функціонування соціальної держави в ХХІ ст. є частиною значно ширшої дискусії про переосмислення ролі держави, ринку та громадянського суспільства в умовах процесів глобалізації та регіональної інтеграції.

Почуття соціальної солідарності об'єднало громадян Європи під час Другої світової війни і у повоєнний період і сприяло успішному відновленню й подальшому соціально-економічному розвитку країн Західної Європи, а після завершення «холодної війни» й країн Східної і Центральної Європи. Значною мірою успіху європейської інтеграції сприяло активна соціальна політика, що проводилася як на рівні національних держав, так і об'єднаної Європи. Попри існуючі досягнення, концепція соціальної держави і європейської соціальної моделі традиційно піддається критиці з різних ідеологічних позицій. Разом з тим, попри кризові явища ця концепція демонструє здатність до адаптації до сучасних вимог і викликів, що пояснює її життєздатність.

Метою статті є дослідження еволюції ідеї про соціально відповідальну державу від соціальної держави (держави загального добробуту) до європейської соціальної моделі.

Огляд останніх досліджень. Проблематика розбудови й функціонування соціальної державності є одним із пріоритетів європейських і американських наукових досліджень. З моменту здобуття Україною незалежності ця тенденція отримала прояв і серед вітчизняних правників, політологів, соціологів та економістів. У період з кінця 1990-х по 2015 роки було проведено низку ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених історії та теорії соціальної держави, її конституційно-правовим основам та національним моделям ([1–3]). Значно менше уваги приділяється дослідженню особливостей функціонування соціальної держави в умовах глобалізації та європейської інтеграції ([4–6]), розкриттю особливостей європейської соціальної моделі ([7–8]), що обумовлює актуальність таких досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як і багато інших ємних і неоднозначних термінів у суспільних, зокрема юридичних, науках, термін «соціальна держава» має різні визначення. Деякі з них розширюють, а інші звужують його зміст. Крім того слід зазначити, що насамперед в англо-американській правовій традиції, хоча з 1990-х років ця тенденція простежується в окремих країнах Східної Європи, зокрема у Польщі [9], замість терміна «соціальна

держава» використовують термін «держава добробуту» (більш детальний огляд проблеми див. у І. В. Яковюка [10]).

Насправді проблема полягає не стільки в розкритті змісту концепції, скільки її інкорпорації в систему усталених конституційних засад державного ладу таким чином, щоб прихильники різних ідеологічних напрямів могли адекватно реагувати на неї, сприймаючи або заперечуючи пов'язані з нею цінності [11].

Власне найкраще це завдання вирішене у країнах, що належать до континентальної правової сім'ї.

По-перше, в таких державах принцип соціальної держави вмонтовано в модель демократичної, правової держави (у федеративних державах (Австрія, Бельгія, Німеччина) принцип соціальної держави додатково узгоджений з принципом федералізму [12–13]); при цьому соціальна держава безпосередньо пов'язана з принципом правової держави, виступаючи його якісною характеристикою [14]. Це усуває конфлікт між вказаними конституційними засадами.

По-друге, після Другої світової війни¹ модель ринкової економіки спочатку в Німеччині, а згодом й інших європейських країн була доповнена соціальною складовою, утворюючи модель соціальної ринкової економіки (в такій спосіб відбувалося заповнення «соціальних» прогалів в неокласичній економічній теорії) [15]. Діяльність соціальної держави спрямована на забезпечення балансу між економічним зростанням і справедливим розподілом суспільного багатства, а також пошук компромісу між інтересами роботодавців та найманих працівників. Досягнення вказаних цілей обумовлює діяльність уряду в трьох напрямках: економічному (втручання в економіку через фіскальну політику; стимулювання економічного розвитку; боротьба з безробіттям та інфляцією тощо), соціальному (гарантування всім громадян права на мінімальний дохід і на рівний доступ до соціальних послуг; розширення сфери соціальних послуг та пільг, зокрема система пенсійного забезпечення, соціального захисту, соціального страхування на випадок хвороби, інвалідності та безробіття, охорони здоров'я та ін.) та політичному (підтримка демократичної політичної системи, а також боротьба з усіма формами дискримінації).

По-третє, соціально-економічні та культурні права були визнані настільки ж важливими, як і політичні та громадянські права, про що свідчить їх закріплення як на конституційному рівні [16; 17], так і на рівні Європейського Союзу, а також підтримка з боку Ради Європи². З визнанням соціальних прав прийнято пов'язувати соціальне громадянство, яке стає передумовою повноцінного членства людини в суспільстві: якщо людина позбавлена основних ресурсів, вона не може брати повноцінну участь у повсякденному житті суспільства [19, с. 72]. Запроваджені державні програми соціального забезпечення як трансфертів, так і послуг посилюють у людей відчуття приналежності до однієї національної спільноти, оскільки саме завдяки статусу громадянина люди отримують свої соціально-економічні та культурні права.

У другій половині ХХ ст. концепція соціальної держави (держави загального добробуту) стає важливою характе-

ристикою не тільки цивілізації Заходу, але й елементом ідентичності Європейського Союзу і навіть Ради Європи³. На це вказує закріплення у Договорі про Європейський Союз основних соціальних цілей: сприяння зайнятості, покращення умов життя та праці, належний соціальний захист, розвиток людських ресурсів з метою забезпечення стабільно високої зайнятості, боротьба з виключенням, укладання Хартії основних прав ЄС⁴ (2000 р.) [21], підписання у 2017 р. Європейським Парламентом, Радою та Комісією міжінституційної декларації про Європейський стовп соціальних прав [22].

Соціальний захист є основоположним компонентом і відмінною рисою як європейської соціальної держави не залежно від національної її моделі, так і європейської соціальної моделі, яка відображає загальний набір цінностей, заснованих на збереженні миру, соціальної справедливості, рівності, солідарності, просуванні свободи та демократії та повазі прав людини [23, с. 55].

Формування європейської соціальної моделі, в основу якої покладена система спільних цінностей держав-членів (демократія та права людини, вільні колективні переговори, соціальна ринкова економіка, рівність можливостей для всіх, солідарність та ін.), – це цілком закономірний процес. Справа в тому, зазначає В. Schulte, що соціальні держави юридично та економічно обмежені європейськими правилами економічної інтеграції, лібералізації та законодавства про конкуренцію, тоді як спроби прийняти європейську соціальну політику політично перешкоджають різноманітності соціальних держав, які відрізняються не лише рівнями економічного розвитку, а отже, і їх спроможності платити за соціальні трансферти та послуги, але, що ще важливіше, у їхніх нормативних прагненнях та інституційних структурах. Саме тому у сфері соціальної політики ЄС використовується «відкритий метод координації». Він залишає за національними урядами право здійснювати вибір ефективної політики, але водночас намагається покращити її шляхом просування спільних цілей і спільних показників, а також через порівняльні оцінки ефективності національної політики [24, с. 8].

Формування європейської соціальної моделі не передбачає уніфікації національних моделей соціального захисту держав-членів. Натомість мова може йти дотримання солідарності між державами-членами, яка забезпечує основу, в рамках якої вони можуть будувати свою власну політику у сфері соціального забезпечення.

Структурні реформи, ухвалені Європейським Союзом під час глобальної економічної (2008 р.) і міграційної кризи, а також Brexit, загрожують існуванню європейської соціальної моделі. Однак, враховуючи той факт, що Європейська соціальна модель почала сумніватися з 1970-х рр. внаслідок прискореної глобалізації, офшоризації виробництва, впливу нових інформаційних технологій на всі економічні та соціальні сфери, старіння населення, трансформації сімейних структур та способу життя, посилення міграційних потоків можна припустити, що вона буде реформована, але при цьому збережеться [18].

¹ Разом з тим існує думка, що соціальна держава походить від так званої економіки добробуту, яка почала формуватися напередодні Другої світової війни. Ідеологи економіки добробуту (А. С. Пігу, архієпископ Кентерберійський В. Темпл, В. Беверідж та ін.) переймалися питаннями, чи ефективно економіка використовує обмежені ресурси, які є в її розпорядженні, чи всі члени суспільства мають рівний і справедливий доступ до товарів і послуг.

² Парламентська Асамблея стосовно соціальних прав загалом в 2015 р. заклала держави-члени Ради Європи вжити таких заходів: забезпечити сумісність нових політичних заходів з індивідуальними та колективними соціальними правами, зокрема, попередньо проконсультуватися із національними правозахисними установами; посилити реалізацію соціальних прав шляхом посилення наглядових механізмів, у тому числі шляхом ратифікації Протоколу про внесення поправок 1991 р. до Європейської соціальної хартії про реформування наглядового механізму (СЄД № 142, «Туринський протокол») та Додаткового протоколу до неї 1995 р. колективних скарг (СІД № 158) [18].

³ Під час 26-го засідання Парламентської Асамблеї Ради Європи (25 червня 2015 р.) була заслухана доповідь Комісії з соціальних питань, охорони здоров'я та сталого розвитку, в якій М. де Белен Росейра зазначила, що процес формування європейської соціальної моделі «нерозривно пов'язаний з процесом більш тісної європейської єдності, що розвинулася після Другої світової війни, втілена в Раді Європи та Європейському Союзі, які поділяють ту ж відданість цінностям людської гідності, свободи особистості, соціальної солідарності, політичної свободи і верховенство закону, які становлять основу всієї справжньої демократії. Європейської соціальної моделі змінювалися від країни до країни, її внесок у економічний та соціальний прогрес став визначатися як невід'ємна частина європейської ідентичності та став еталоном для країн, які раніше зазнавали авторитарного режиму» [18].

⁴ Включення до тексту Хартії соціальних і економічних прав і реакцією на вимоги європейської соціальної та політичної моделі, яка вважає, що оскільки вони складені з права на свободу і рівність, вони є невід'ємною частиною гідності людини в демократичному суспільстві і не повинні бути відокремлені від громадянських та політичних прав [20, с. 37].

Зважаючи на зазначене слід визнати, що як складова європейської державної та інтеграційної філософії, вона не може бути піддана радикальним змінам або навіть скасована, якщо тільки сама філософія, що лежить в її основі, не зазнає фундаментальних змін [24, с. 8].

На етапах свого розвитку, починаючи від становлення і до сьогодення, соціальна держава піддавалася критиці представниками різних політичних сил (ліберальних, консервативних і комуністичних). Більшість критиків звинувачує соціальну державу в тому, що вона здійснює перерозподіл ресурсів відповідно до моральних, а не економічних критеріїв, що породжує негативні стимули для підприємництва, професійної діяльності та саморозвитку. Чим масштабнішою стає соціальна політика, тим сильніше проявляються ці ефекти. Однак, такого роду звинувачення не настільки однозначні⁵. Крім того, вони не пояснюють, наприклад, феномен скандинавських економік, які успішно співіснують із державою загального добробуту, свідченням чого є високі темпи економічного зростання, відносно високий рівень зайнятості та найвищі рейтинги в галузі інновацій та легкості ведення бізнесу. Емпіричні дослідження макроекономічних наслідків функціонування соціальної ринкової економіки в Німеччині, Австрії та Бельгії також не підтверджують негативні кореляції [25, с. 34].

Разом з тим подібна критика не припиняється. Особливо активною вона стала внаслідок розвитку процесу глобалізації (достатньо згадати неоліберальний поворот в 1980-ті роки – рейганоміка та тетчеризм), який радикально змінює умови функціонування національної держави і загрожує послаблення можливостей соціальної держави через послаблення національного рівня врядування⁶. Проте, оглядаючись назад, соціологічні та порівняльні дослідження виявили процеси реформування національних моделей соціальної держави, які забезпечили їх стійкість, зокрема британської держави добробуту, до згорання [27, с. 115]. Так, за період з 1980 по 2005 роки як в старих, так і нових державах-членах Європейського Союзу значно, хоча й не рівномірно, зросли в абсолютних величинах зобов'язання національних урядів в сфері соціальної політики [28, с. 4–7; 29]. І це попри процес інституціоналізації неолібералізму в Європейському Союзі, про що свідчило розбудова Економічного і валютного союзу, а також перехід від державного соціалізму до капіталізму постсоціалістичних східноєвропейських країн як умови набуття членства в ЄС (дотримання Копенгагенських критеріїв членства). Значною мірою це зумовлено тим, що з кінця 1990-х років соціальна політика більше не розглядається як тягар для економіки, а радше як інвестиція в людський капітал.

Європейські держави протягом своєї історії державно-правового розвитку неодноразово стикалися з демографічними проблемами⁷, вирішенню яких сприяла саме соціальна держава. Новим викликом для більшості соціальних держав Європи, як і решти світу, в XXI ст. є проблема демографічного старіння, що породжує нові труднощі (до XXI ст. історія не знала прикладів, коли б економічне зростання не супроводжувалося б зростанням населення, однак почина-

ючи з 2000 р., економіки провідних країн, що розвиваються, стабільно зростали швидше, ніж розвинені економіки Заходу та Японії. Коли великі країни зі значним приростом населення (Індія, Китай, Бразилія, Індонезія, Мексика та інші) також матимуть значно вищі темпи економічного зростання, ніж Європа, центр тяжкості світової економіки швидко переміститься у їхній бік [30]) та обтяжує їхні фінанси.

Демографічне старіння є, насамперед, результатом значного економічного, соціального та медичного прогресу, що забезпечує європейцям безпрецедентне в нашій історії довге і здорове життя в комфортних і безпечних умовах. Разом з тим, на думку Європейської комісії, старіння населення Європейського Союзу є наслідком кількох взаємопов'язаних демографічних тенденцій: низький рівень народжуваності⁸, що зберігається, і зниження приросту існуючого населення; зростання тривалості життя і різкі зміни в структурі суспільства⁹; вплив імміграції¹⁰. Відповідно на цей виклик має стати політика держав-членів, яка має бути спрямована на перевернення мети Лісабонської стратегії – досягнення рівня зайнятості на рівні 70 % – щоб компенсувати очікуване скорочення населення працездатного віку. При цьому слід зважати на те, що імміграція з-за меж ЄС могла б допомогти пом'якшити наслідки падіння чисельності населення в період до 2025 р., хоча однієї її недостатньо для вирішення всіх проблем, пов'язаних зі старінням, і вона не може замінити фінансові, соціальні та фіскальні реформи [31]. Без проведення цих реформ старіння призведе до ще більшого тиску на державні витрати, особливо на пенсії, охорону здоров'я та послуги для людей похилого віку.

Щоб протистояти демографічним змінам, Європейська комісія у Зеленій книзі визначила три основні пріоритети, які стоять як перед Союзом, так і державами-членами [31]:

- повернення до демографічного зростання, що передбачає реалізацію Лісабонського порядку денного (модернізація систем соціального захисту, підвищення рівня зайнятості жінок та зайнятості літніх працівників), новаторські заходи щодо підтримки рівня народжуваності та розумного використання імміграції. Це може створити нові можливості для інвестицій, споживання та створення багатства. Разом з тим слід зважати на те, що зростаюча індивідуалізація європейського суспільства кидає виклик лояльності громадян та солідарності з інститутами соціальної держави та суспільства, включаючи системи соціального забезпечення;

- забезпечення балансу між поколіннями у розподілі часу протягом усього життя, у розподілі вигод від зростання та у фінансуванні потреб, пов'язаних з пенсіями та витратами, пов'язаними зі здоров'ям;

- пошук нових мостів між етапами життя: дедалі більше «молодих пенсіонерів» хочуть брати участь у громадському та економічному житті. Навчальний час стає довшим, і молоді люди хочуть проводити час зі своїми дітьми. Ці зміни змінюють межі та мости між активністю та бездіяльністю.

Разом з тим експерти визнають, що попри реалізацію вказаних пріоритетів об'єднанні Європі доведеться дедалі більше покладатися на зростання продуктивності як головного джерело економічного зростання. Лише відкриття

⁵ Слід зважати на те, що з моменту становлення соціальної державності уряди національних держав запроваджували ті чи інші елементи соціального захисту завжди під впливом зростаючих вимог суспільства, яке відчувало потребу у забезпеченні безпеки в найширшому сенсі. Крім того, такі кроки сприяли забезпеченню політичної стабільності в державі. У створенні соціальної держави вбачається невластива логіка історичного розвитку, яка полягає в перетворенні капіталістичної держави в результаті еволюції соціальної держави.

⁶ Достатньо згадати неоліберальну риторіку урядів М. Тетчер, які не тільки засуджувала державне втручання в економіку, але й навіть ставила під сумнів цінність існування спільної ідентичності: «Такої речі, як суспільство, не існує! Є окремі чоловіки та жінки, є сім'ї, і жоден уряд не може зробити нічого, окрім як через людей, і люди в першу чергу дивляться на себе» [26].

⁷ Протягом багатьох століть визначальними чинниками розвитку населення були дитяча смертність, смерть під час пологів, епідемії, війни та голод. Сучасне законодавство гарантує права жінок, дітей та соціально вразливих категорій населення, соціальна держава забезпечує постачання населення продовольством, а сучасна медицина та охорона здоров'я забезпечують високу тривалість життя.

⁸ Сучасні жінки вільні приймати свої власні рішення, зокрема, мати або не мати дітей, визначати їх кількість. Також слід зважати на те, що діти вже не потрібні для забезпечення безпеки у старості. Європейським жінкам гарантовані можливості для самореалізації. У більшості європейських країн жінки або подружні пари зазвичай планують мати дітей після здобуття освіти, знаходження роботи та виконання певних економічних умов. Протягом тривалого часу спостерігається динаміка щодо зменшення кількості шлюбів, збільшення числа розлучень та збільшенні віку, в якому жінки народжують першу дитину. Все це негативно позначається на стані народжуваності в Європі.

⁹ Очікується, що частка людей у віці 65 років і більше у загальній чисельності населення збільшиться з 17,1 % до 30 %, а кількість людей у віці 80 років і більше збільшиться майже втричі з 2008 по 2060 рік.

¹⁰ Навіть за консервативними прогнозами Євростату, до 2050 р. до Європейського Союзу емігрує близько 40 мільйонів осіб.

економіка повністю сумісна з розвинутою системою соціального забезпечення може бути умовою ефективної та розвинутої соціальної держави в ХХІ ст.

Висновки. Запровадження і наступне посилення європейської соціальної політики зумовлене потребою у встановленні своєрідної рівноваги, з одного боку, між економічною та валютною інтеграцією, а з другого – соціальною інтеграцією. Збереження «соціальної якості» об'єднаної Європи потребує соціального втручання, яке коригує ринок як на рівні національних урядів, так і інститутів ЄС із дотриманням вимог принципу субсидиарності [33]. Посилення позицій Європейського Союзу у соціальній сфері, закріплення письмового каталогу громадянських, політичних та соціальних прав є тими засобами, які забезпечують досягнення цієї мети.

У функціонуванні європейської соціальної моделі, яка відображає загальний набір цінностей, заснованих на збереженні миру, соціальної справедливості, рівності, солідарності, просуванні свободи та демократії та повазі прав людини, зацікавлений не лише Європейський Союз,

але й Рада Європи. Формування європейської соціальної моделі не передбачає уніфікації національних моделей соціального захисту держав-членів. Натомість мова може йти дотримання солідарності між державами-членами, яка забезпечує основу, в рамках якої вони можуть будувати свою власну політику у сфері соціального забезпечення.

Демографічні зміни (насамперед старіння) суттєво змінили баланс між активними та неактивними людьми в європейських суспільствах. Рішення, пов'язані з демографічними змінами, повинні бути знайдені у тісній співпраці між національними урядами, соціальними партнерами, компаніями, громадянським суспільством та окремими громадянами.

Демографічні проблеми європейських країн, що створюються літнім, більш неоднорідним населенням, та пов'язані з ними фінансові обмеження спонукатимуть національні уряди вдатися до перегляду елементів національних систем соціального забезпечення, а саме пенсійних систем, політики в галузі охорони здоров'я та освіти, схем заощаджень працівників тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федорова А.Л., Головащенко О.С. Виклики як рушійна сила модернізації соціальної державності в Європі. *Проблеми законності*. 2023. № 161.
2. Конституційно-правові засади становлення української державності ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків: Право, 2003.
3. Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. 2001. № 1. С. 99–105.
4. Процюк І. В., Бойчук Д. С., Чижов Д. А. Інтеграція України в Європейський соціальний простір: проблеми та перспективи. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 24–44.
5. Ковтун В. І. Соціальні права і свободи людини в контексті європейської інтеграції: теоретичні наопрацювання. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, Том 1, С. 161-165. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.22>
6. Головащенко О. С. Сучасні аспекти існування європейської соціальної моделі держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. 2019. Вип. 38. С. 163–171.
7. Головащенко О. С. Європейська соціальна модель держави та сучасні виклики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. 2021. Вип. 41. С. 38–47.
8. Окладна М. Г., Яковюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 40 с. (Серія «Наукові доповіді», вип. 19).
9. Szarfenberg R. (2016). Państwo opiekuńcze (welfare state). In book: *W kręgu pojęć i zagadnień współczesnej polityki społecznej*. Warszawa. S. 29-38. DOI:10.31338/uw.9788323525028.p. 29–38.
10. Яковюк І. В. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 25–34.
11. Mitreǵa M. (2017). Jakie państwo opiekuńcze?. W: M. Gruszczyk, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek (red.), *Europa XX-XXI wieku: społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego? S. 379–392.
12. Federalism and the Welfare State: New World and European Experiences. Edited by H. Obinger, S. Leibfried and F. G. Castles. Cambridge University Press. 2005. 363 p.
13. Яковюк І. В. Співвідношення принципів соціальної держави і федералізму. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 39. С. 3–8.
14. Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. 2001. № 1. С. 99–105.
15. Maurer A. (2015). Sozioökonomie – Wirtschaft und Gesellschaft zusammen denken? In: *Sozialökonomie – ein Zukunftsprojekt*. Publisher: Arne Heise, Kathrin. Pp. 55–79.
16. Ковтун В. І. Конституційно-правова доктрина соціальних прав та свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 148–152.
17. Яковюк І. В. Розвиток концепції соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 35. С. 22–27.
18. Towards a new European Social Model. Resolution 2068 (2015). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21972&lang=en>
19. Marshal, T. H. (1950). Citizenship and Social Class and other Essays. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Bernsdorff, N. (2002). Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union. *European Review of Public Law*, 14, 21.
21. Charter of Fundamental Rights of the European Union. (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
22. Interinstitutional Proclamation on the European Pillar of Social Rights (2017/C 428/09). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017C1213%2801%29>.
23. Lauk, K. J. (2009). The European Social Model: In Urgent Need of Redefinition. *European View*, 8(1), 53–63. <https://doi.org/10.1007/s12290-009-0080-z>
24. Schulte, B. (1999). The Welfare State and European Integration. *European Journal of Social Security*, 1(1), 7–61. <https://doi.org/10.1023/A:1018668615023>.
25. Czech S. (2015). Państwo opiekuńcze a rozwój i instytucje gospodarki. *Studia Ekonomiczne*. № 211. S. 32–42.
26. Thatcher, M. (1987). Interview for Woman's Own («no such thing as society»). URL: <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>.
27. Starke, P. (2006). The politics of welfare state retrenchment; a literature review. *Social Policy and Administration*. 40 (1): 104–120.
28. Abrahamson, P. (2010). European welfare states beyond neoliberalism: toward the social investment state. *Development and sociology*. Vol. 39. № 1. Pp. 61-95. DOI:10.21588/dns.2010.39.1.003.
29. Bolukbasi, H. T. (2009). On Consensus, Constraint and Choice: Economic and Monetary Integration and Europe's Welfare States. *Journal of European Public Policy*. 16(4): pp. 527–544.
30. Goldstone, J. A. (2008). Europe's Brave New World: Security Implications of Global Population Changes, 2007-2050. *European View*, 7(2), 319–332. <https://doi.org/10.1007/s12290-008-0060-8>
31. European Commission. Directorate-General for Employment, & Equal Opportunities. (2005). *Confronting Demographic Change: A New Solidarity Between the Generations. Green Paper* (Vol. 94). Office for Official Publications of the European Communities.
32. Giddens, A. (2004). The welfare state in a modern European society. *Lecture at IX Jornada d'Economia. El future de l'estat del benestar*.
33. Яковюк І. В. Субсидиарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4. С. 22–30.